

ВОЛОДИМИРУ ІВАНОВИЧУ АКУЛЕНКУ – 80 РОКІВ

24 листопада 2015 р. виповнилося 80 років доктору юридичних наук, відомому пам'яткознавцю, правознавцю, журналісту, публіцисту, автору кількох монографій, численних фахових і науково-популярних статей, члену редколегій спеціальних видань, зокрема й збірника наукових праць «Праці Центру пам'яткознавства» Віктору Івановичу Акуленку. За довге творче життя науковець проявив себе як першовідкривач вивчення та вирішення багатьох проблем пам'яткоохоронної сфери. Віктор Іванович є одним із найвідоміших і найшанованіших дослідників культурної спадщини України, міжнародного права з цієї проблематики. Вітаючи славного

ювіляра, бажаємо йому багатьох натхнених років попереду, творчої наснаги, нових здобутків, залишатися як завжди на передових позиціях захисників вітчизняної культурної спадщини!

З нагоди ювілею В.І. Акуленка пропонуємо до уваги читачів його роздуми й спогади щодо кількох київських монументів, величних символів своєї епохи, а нині крокуючих у небуття з поступовим і болючим відходом українського соціуму від тоталітарного минулого, особливо нині, коли в країні значно пришвидшився процес декомунізації.

УДК 94(477-25)

В.І. АКУЛЕНКО

**З немовлям «батьківщини-мачухи»
в ретроспективній декомунізації**

Ще за життя відомий український скульптор В. Бородай із співавтором В. Знобою пережили у вересні 1991 р. стихійну декомунізацію – повалення свого творіння – монумента на честь Жовтневої революції в Києві на Хрещатику (тепер Майдан Незалежності) [1]. Це стало апогеєм детонуючого людського вирування, яке за словами поета можна назвати «шумуй

вишумову залізний протест», коли після провалу ДКНС монумент упав перед демократично-рухівським натовпом.

У пам'яті закарбувалися його демонтовані частини з написом наскоруч: «Ленін – кат народу». Куди завантажили гранітні блоки статуй – не списали ж в утиль, може десь законсервували до дня «ікс». Ось він настав, тепер вони мають стати експонатами музею тоталітаризму в Україні.

Компартійні номенклатурники у той час замість того, щоб стати грудьми на захист своїх ідейних символів у парі з новими українцями фарбувалися в синьо-жовті кольори – аби зберегти реальну владу. Бунтуючому люду кинули на поталу, як наживку, статую вождя, як у Москві на Старій площі бронзового Фелікса. Спрацювало. Плебсу дісталися звалений пам'ятник і ваучер, а номенклатури – тепер еліті – крім влади, – майно і гроші.

Українська держава потребує згідно закону про декомунізацію заміни старих символів, у т.ч. знесення розтиражованих пам'ятників низької художньої вартості. На цьому шляху влада нерідко зустрічає неприховане невдоволення, не тільки комуністів, але, як не дивно, політично інертних, простих людей.

– Не ви ставили Леніна, то й не чіпайте його, нехай стоїть, – у цьому вся їх логіка. Їм не стільки дорогі гранітні та бетонні ідоли, скільки їх недоторканість, щоб якимось виразити свою зневагу, новій корумпованій владі за ту злиденність і безправ'я, в яке вона їх безжально опустила.

Щоб остаточно перемогти тоталітарну систему і застерегтися від її рецидиву, символи треба демонтувати, музеєфікувати тільки останки. Стихія зняття штучно посаджених ідеологізованих пам'ятників часом сліпа й руйнівна, але, як не парадоксально – очищаюча, вона запліднює новий український національно-культурний ренесанс. Сьогодні глобальне завдання полягає у здійсненні ідеологічної конверсії в суспільстві, вивільненні людини від гіпотичного пресингу ленінського плану монументальної пропаганди, наданні духовної свободи [2].

Вирішувати проблему знесення, переміщення і зберігання монументів тоталітарного режиму слід все ж цивілізовано, з наукових позицій, з дотриманням мистецьких критеріїв, успадкування національних традицій, історичної пам'яті, що, на жаль, не завжди має місце. Зокрема, це стосується пам'ятника М. Щорсу скульптора того ж В. Бородея в Києві, який слід зберегти попри всю суперечність історичної особи. Це вартісний художній витвір, який органічно ввійшов у навколишнє архітектурне середовище. Щоб не забути і пам'ятати парадоксальну тезу письменника Д. Орвела, який свою творчість присвятив викриттю тоталітаризму: «Хто управляє минулим, той управляє майбутнім; хто управляє сучасним, той управляє минулим» [3].

* * * * *

Стоїть над Дніпром на київських кручах велетенський монумент «Батьківщина-мати», яка поки що тримає на щиті герб СРСР. Закон про декомунізацію символів тоталітаризму має розповсюдити свою чинність на неї як по горизонталі, так і по вертикалі. Не зайве буде в цьому контексті пригадати пам'ятну зустріч із автором скульптури.

17 жовтня 1974 р. на честь 30-річчя визволення України від німецько-нацистських загарбників у колишньому Кловському палаці в місті Києві було відкрито «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Одночасно для нього почали проектування і створення Меморіального комплексу, основою якого став фор-проект відомого скульптора С. Вучетича (автор меморіалів радянським воїнам у Трептов-парку в Берліні та на Мамаєвому кургані у Волгограді, а також пам'ятника Ф. Дзержинському в Москві) і архітектора Є. Стамо.

Як у 1975 р. Є. Вучетича не стало, роботу над монументом «Батьківщина-мати» розпочав і завершив Народний художник СРСР і УРСР Василь Бородай. Над статуєю митець творив на території колишнього Видубецького монастиря в Георгіївському соборі. Єдине місце в атеїстичну добу, яке тут було якось впорядковане і доглянуте – це могила вітчизняного педагога К.Д. Ушинського.

Незважаючи, що собор належав до кращих зразків української архітектури другої половини XV – початку XVIII ст., він був занедбаний [4]. Згідно із затвердженим урядом списком пам'яток архітектури, які перебувають під охороною держави, Георгіївський собор використовувався в господарських цілях, передавався різним організаціям в оренду тощо [5]. Його порожнє і просторе приміщення з високим куполом на цей раз віддали під художню майстерню для скульптури «Батьківщина-мати».

У ній стояли кілька зразків статуї різного масштабу, біля яких тривав творчий процес майстра і його помічників. Я підійшов, привітався. Зустрів В. Бородай незнайомого відвідувача доброзичливо і показав на скульптуру:

– Подобається Вам майбутній монумент для музею Великої Вітчизняної війни? Що скажете?

– У нас в УТОШК, де я працюю теж є його макет, який запропонував Є. Вучетич. Якщо дозволите, скажу, що думаю. Він не був у Києві на дніпрових кручах, ескіз і макет монумента і музею виконав заочно. Знехтував, що на них, як провіщав Андрій Первозваний, буде град великий і безліч церков і монастирів. Тут на лесових ґрунтах, які поступово сповзають до Дніпра, взагалі гріх будувати такі велетенські світські споруди.

Як писав О. Довженко: «Що ці гори, як одвічне свято нашої землі, як би не були засмічені і винними складами і ще всілякою гидотною, яку навезли туди

безбатченки, позбавлені прекрасного, перед війною. Ці гори були живі – вічною урочистою красою, що розливалася навколо, куди тільки гляне людське око» [6].

– Незважаючи на це, наше стародавнє місто і архітектурно-будівельні технології динамічно розвиваються. Час і життя вимагають реалізації нових проєктів, зокрема й в монументальному мистецтві. Чи не так?

– Може й так, але як на мене, скульптурний образ має втілювати страдницьку долю України, на терені якої двічі кривавим катком прокотилася війна.

Про трагедію українського народу своє слово сказав О. Довженко в кіноповісті «Україна в огні» [7], за що потрапив у сталінську опалу. Не таким йому уявлялося увічнення в монументальному мистецтві всенародного горя.

Мій батько загинув при обороні Києва в Дарницькому концтаборі для військовополонених. А скільки полягло рідних, могили яких від оз. Хасан у Монголії через Україну і до оз. Балатон в Угорщині. Однак бачу, що ця «Батьківщина-мати» – більше мачуха, яка не пробуджує в мене глибокі переживання від завданих війною втрат, горя, сирітства і вдовиної долі моєї мами.

– Надто вже категоричні ваші судження чи не гіперболізуєте їх, переносячи своє особисте на загальнодержавний монумент-символ нашої перемоги над ворогом. Послухаєш Вас, то на скульптурі ніби не вистачає намиста і віночка з різноколірними стрічками традиційних для жінки-українки, як на відомому портреті І. Репіна.

В. Бородай, віддамо йому належне, давав мені висловитися, не перебивав, спокійно вислуховував мої емоційні запальні слова. Здавалося, що навіть спонукав до продовження дискусійного діалогу.

– По-перше, погляньте на обличчя, цієї «Батьківщини-матері», воно нерідне, надміру погордливе, як у римських легіонерів, а тога на ній, а короткий меч теж як у античних римлян. Все чуже, не українське. Про герб СРСР на щиті, а не УРСР, я вже не кажу. Цей монумент міг би стояти у Празі, Будапешті чи будь-якій іншій столиці – настільки він денационалізований. Хотілося іншого мистецького образу, який визрів би в процесі відкритого творчого конкурсу різних проєктів.

– Ви, мабуть, не сприймаєте сучасного мистецтва, яке нині в Радянському Союзі домінує щодо увічнення нашої звитяги у Великій Вітчизняній війні. Чи не так?

– Звичайно, я не художник. Це мій особистий погляд. Але монументальність для мене не в брилах граніту чи металу і не в грудях біцепсів на бичачих торсах, як у багатьох пам'ятників, у т.ч. на місці концтаборів для радянських військовополонених. Вони були не качки-культуристи, а звичайні люди: молодь і літні, змучені й голодні, поранені та полегли, але сильні духом нескореності ворогу. Бажано бачити більше їх людських якостей на п'єдесталі.

Мене глибоко вразило творіння «Зруйноване місто» відомого скульптора О. Цадкіна в Роттердамі – фігура людини з піднятими, як крила, руками, як молитва до небес, а торс зяє великою пробойною-раною, як символ поруйнованого нацистською авіацією міста, але відродженого з попелу як фенікс [8]. Монументальність увічнення історичної події або особи не у висоті чи вазі статуї, а в тому які збуджує патріотичні почуття і нагадує героїку пам'яті художніми засобами. Не мені Вам, знаному митцю, про це нагадувати.

– Вас хтось підіслав до нас, щоб так опонувати, скажіть хто Ви і за чим прийшли? – В. Бородай промовив ці слова досить переконано, але без докору.

– Я прийшов з республіканського правління УТОПК, членом якого Ви являєтеся, за оцим немовлям «Батьківщини-мачухи», – більшого не донесу. – Показав на найменшу модель скульптури.

– Так, заступник голови І. Назаренко телефонував, чекали, щоб передати Товариству зразок скульптури для ознайомлення.

Разом запакували немовля не більше за півметра, не важке. На прощання В. Бородай потис мені руку, посміхнувся і наказав не забувати:

– Заходьте, продовжимо дискусію. Сподіваюсь згодом ви зміните свої думки і вам сподобається монумент, який прикрасить нашу столицю і увічнить подвиг українського народу.

Коли виходив, зупинився біля іншого майстра кавказької зовнішності, який творив над скульптурною композицією «форсування Дніпра». Познайомився. Це був талановитий вірменський скульптор Фрідріх Соґоян, який сказав мені на прощання:

– Я не вступав у вашу дискусію, бо не розмовляю українською мовою, але її добре розумію. Все про, що ви говорили і відстоювали – правильно!

Подумалося, що талановиті художники краще мене розуміють, у яких ідеологічних межах компартійно-класового сектантства їм доводиться творити, де за інтернаціоналізацією т.зв. методу соціалістичного реалізму нівелюються й опиняються на задвірках традиції національного мистецтва.

Ще в роки війни незабутній О. Довженко в «Щоденнику (1941–1956)» уболював «про долю і характеристику народу, що протягом століть втрачав свою верхівку інтелектуальну, що кидала його з різних причин і діяла на користь культури польської, руської <...> Про відсутність вірності, про легку асиміляцію і безбатьківщину. Про байдужість до своєї старовини й історії <...> Наша урядова верхівка в цих справах, нажаль, нікчемна і розумово слабенька, провінційна <...> Занепад музеїв. Витравлювання українського в Художньому інституті. Відсутність в архітектурі. В ім'я чого? За чиєю заборонаю?» [9].

У кабінет до колишнього секретаря з ідеології ЦК Компартії України, а тепер заступника голови УТОПК І. Назаренка, який, до речі, був проти

повернення О. Довженка в Україну, я зайшов з запеленаним немовлям так, як його тримають і заколисують матері, щоб не плакало.

– А це що за жарти? – розгнівався Іван Дмитрович.

– Це Вам немовля від «Батьківщини-матері», а кому мачухи. Посиляли ж принести, тепер няньчіть!

І. Назаренко й інші очільники УТОПСК як колишні партійно-пропагандистські функціонери, з усіх боків ідеологічно прискіпливо оглядали виліплений митцями зразок скульптури для майбутнього музею. Однак публічного голосу не наважувалися подати, остерігалися як би чого не вийшло. Адже не їм належав пріоритет схвальної чи критичної оцінки витвору, а великій хаті – ЦК Компартії України та в, навіть, білокам'яній столиці.

Зате на фінансову підтримку немовляті, щоб воно скоріше постало як ледве незримий колос вище Лаврської дзвіниці Товариство не скупилося, можливо не стільки з власної волі, як за наказом. Пригадую, як виступаючи перед колективом республіканського правління директор Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років генерал-лейтенант В.А. Козлов «порадував», що його візит до УТОПСК коштує 1 млн. крб.

Це був не останній «лимон-транш» виділений Товариством, який міг піти на консервацію і реставрацію історико-архітектурних пам'яток, які гостро потребували фінансової підтримки.

Урешті, 9 травня 1981 р. новозбудований меморіальний комплекс на мальовничих дніпрових кручах, дисонуючи з лаврською панорамою, урочисто відкрили за участю генсека ЦК КПРС Л. Брежнєва. Скульптори В. Бородай і Ф. Сокоян одержали Ленінську премію. Автора фор-проекта Є. Вучетича, який пішов на той світ, на цей раз обійшли. Втім він не був у накладі, бо за життя одержав п'ять Сталінських і одну Ленінську премії.

У наступні роки доводилося зрідка зустрічатися з В. Бородаєм, зокрема на пленумах правління УТОПСК. Він до мене завжди ставився доброзичливо і приязно, коли бесідували на пам'яткоохоронні теми, про пластичне мистецтво тощо. Закарбувалася в пам'яті остання зустріч, на якій визнаному метру приємно було почути, що мені вельми імponує його тендітна скульптура Лесі Українки в Центральному парку, яка своєю художньою пластикою витончено передає лірично-замріяний стан поетеси серед плакучих верб і каштанів. Не буде перебільшенням сказати, що тут органічно поєднались мистецтво і природа, про що має жадати і прагнути своєю творчістю кожен митець.

Потім наша розмова перейшла на пам'ятник радянським чекістам на площі Дзержинського в Києві. Я вважаю, що це одна з кращих робіт скульптора В. Бородея, творчий задум якого збентежив можновладців, які розпорядилися «сховати» пам'ятник – обсадити плакучими вербами, а може якось олюднити

моторошний погляд більшовицьких опричників. Недарма була секретна постановою політбюро ЦК Компартії України про заміну монумента, але не вистачало коштів у застійний час. Інтуїтивно здогадувалися, що автор надто реалістично втілює чекістську епоху Леніна і Дзержинського, коли в казематах – «всіх Луб'янок країни», за словами І. Еренбурга, лилася «кров окислена зі згустками, де можна душі з вивертом щипати, де можна усіякий рижий сопляк в каскетці – Асархаддон¹...» [10].

Василь Захарович уважно вислухав моє розуміння його творчої ідеї і не заперечував.

Гадаю, цей пам'ятник треба зберегти в незалежній Україні, яка надто запізно проводить процес декомунізації. Він має постати фасадом, як обличчя, майбутнього музею демонтованих із п'єдесталів статуй і символів комуно-більшовицької доби.

Джерела та література

1. Бесценное сокровище народа. – К. : Вища школа, 1984. – С. 5.
1. Акуленко В. Відлуння пам'яті: назад у майбутнє. – К., 2008. – С. 105.
2. Орвел Д. 1984. Роман-антиутопія ; пер. з англ. – К. 1988. – С. 243.
3. Памятки градостроительства и архитектуры Украинской ССР : у 4-х т. – К. : Будівельник, 1983. – Т. 1. – С. 24.
4. Законодавство про пам'ятки історії та культури (Збірник нормативних актів). – К. : Політвидав України, 1970. – С. 248.
5. Довженко О. Зачарована Десна. Україна в огні: Щоденник (1941–1956). – К. : Веселка, 1995. – С. 222.
6. Там само. – С. 63.
7. Ноель-Бейкер Ф. Наука и разоружение // Курьер ЮНЕСКО. – 1967. – август-сентябрь, № 128–129. – С. 5.
8. Довженко О. Вказана праця. – С. 196.
9. Акуленко В. Вказана праця. – С. 108.

¹ Ассирійський цар VII ст. до н. е., який відзначався надзвичайною жорстокістю.